

Шульський М.Г.,
д-р екон. наук, професор,
професор кафедри менеджменту,
Львівський національний університет ветеринарної
медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького

РОЗВИТОК ЕКСПЛУАТАЦІЇ: ІЗ МИНУЛОГО У СУЧАСНЕ

Shulskyi M.H.,
dr.sc.(econ.), professor,
professor at the department of management,
Stepan Gzhytskyi National University of
Veterinary Medicine and Biotechnologies of Lviv

THE DEVELOPMENT OF EXPLOITATION: FROM THE PAST TO THE PRESENT

Постановка проблеми. Розвиток різних сфер суспільних відносин у функціонуванні людства характеризується впливом різних соціально-економічних явищ, чинників, факторів тощо. Вони по-різному впливали у минулому, впливають в умовах сьогодення, будуть впливати у майбутньому на стан розвитку суспільства. Серед цього різноманіття природних сфер впливу на людське суспільство важливе значення займає така форма взаємовідносин, як експлуатація. Характерними особливостями цього явища є те, що воно присутнє у будь-якому суспільстві і в різні періоди його розвитку. Однак, на превеликий жаль, не завжди як науковці, так і практики приділяли йому належне значення та увагу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З цього приводу слід зазначити парадоксальність сутності явища експлуатації, яке існує, розвивається і удосконалюється від впливу умов внутрішнього і зовнішнього середовища. Однак, з іншого боку, саме проблемам експлуатації, як сказано вище, не приділялась належна увага, хоча суспільство розвивалося в умовах розвитку експлуатаційних процесів у ньому. Ось саме із цими фактами ми прослідкували видозміни цих процесів протягом тривалого розвитку людства, дійшовши до XXI століття. В сьогоденніх умовах слід надолужувати втрачене в минулому і реально оцінювати сутність такого економічного явища, як «експлуатація». У своїх дослідженнях ми виходимо з того, що «сутність і явище в економічному дослідженні – фундаментальні категорії діалектики, у взаємодії яких сутність означає основне, визначальне у змісті економічної системи... явище є формою вияву, зовнішньою формою існування сутності» [1, с. 538].

Нині науковці роблять окремі спроби оцінювання глибини історичних процесів щодо проблем експлуатації та їх розв'язання. Серед них доцільно виділити напрацювання учених, які через понятійний інструментарій здійснюють тлумачення проблем експлуатації: Богуцький Ю. П., Андрущенко В. П., Безвершук Ж. О., Новохатько Л. М. [2], Мочерний С. В. [3–4], Литвин В. М., Гусев В. Г., Слюсаренко А. Г. [5], Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. [6], Дубічинський В. В. [7], Сліпушко О. М. [8] та ін. Проте, ціла низка питань залишається поза увагою дослідників, що вимагає проведення окремого наукового пошуку та обґрунтування.

Постановка завдання. Незважаючи на те, що процесам дослідження експлуатації не надавалась належна увага як у минулі роки, так і в умовах сучасності, все-таки виникає об'єктивна необхідність проведення дослідження проблем експлуатації. Саме цим аспектам і присвячується дана публікація, мета статті полягає у дослідженні проблем експлуатації та їх розв'язання: екскурс в минуле та сучасний погляд в різних проявах і формах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами проведено дослідження функціонування головних складових обраної теми. Виклад основного матеріалу, який матеріалізується в результатах дослідження, проведено у певній логічній послідовності. Так, зокрема, зібрана і певним чином оброблена різноманітна інформація представлена в табл. 1.

Таблиця 1

Сутність експлуатації та її трактування в наукових виданнях

№ з/п	Літературні джерела	Сутність і зміст трактування визначення поняття «експлуатації»
1.	Українська радянська енциклопедія / за ред. М. П. Бажана. Том 4. Київ : Головна редакція УРЕ, 1961. 560 с.	Безоплатне привласнення результатів додаткової і, нерідко, частини необхідної праці трудящих приватними власниками засобів виробництва. Причиною, що породжує експлуатацію, є приватна власність на засоби виробництва [9, с. 423]
2.	Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.1 / Редкол.:... С.В Мочерний (відп. ред) та ін. Київ: Видавничий центр «Академія», 2000. 864 с.	Безоплатне привласнення власниками засобів виробництва і життєвих засобів продукту (додаткового, а нерідко й частини необхідного), виробленого безпосередніми виробниками, через економічний або позаекономічний примус [3, с. 487]
3.	Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посібник / В. М. Литвин, В. Г. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ : Вищ. шк., 2002. 430 с.	Привласнення засобів виробництва, результатів додаткової і навіть частини необхідної праці трудящих поневолених народів і націй тощо. Найбільшого поширення поняття «експлуатація» набуло в марксизмі, де є однією з центральних категорій [5, с. 123]
4.	Політичний словник. Видання третє. / За ред. В.К. Врубльовського, А.В. Кудрицького, В.М. Мазура, А.В. Мяловицького. Київ: Головна редакція УРЕ, 1982. 655 с.	Безоплатне привласнення приватними власниками засобів виробництва результатів додаткової і нерідко частини необхідної праці трудящих. Властива всім класово-антагоністичним формаціям, які ґрунтуються на приватній власності на засоби виробництва [10, с. 158]

Джерело: авторська розробка

Аналізуючи наведені матеріали, можна зробити конкретні висновки, а саме:

– літературні джерела, що наведені в табл. 1, підготовлені у різні періоди функціонування суспільних відносин. І це цілком об'єктивно, закономірно, адже всі суспільно-економічні процеси взагалі та процеси експлуатації, зокрема, повинні всебічно досліджуватися, а одержані результати перевірятися на предмет їх необхідності і важливості для розвитку, скажімо, виробничо-підприємницької діяльності різних форм господарювання в системі АПК;

– для більш деталізованого аналізу сутності експлуатації та її трактування нами проведено дослідження цих процесів у двох важливих періодах: в періодах формування і функціонування соціалістичних та капіталістичних сфер взаємовідносин;

– цитати, що наведені в кожному літературному джерелі, відображають у деталізованих формах сутність експлуатації та її трактування у певні періоди розвитку суспільних відносин;

– незважаючи на те, що трактування сутності експлуатації в різних наукових джерелах дещо різняться, однак, що важливо і аргументовано, що поняття «експлуатація» представляється суспільству, як: «Безоплатне привласнення власниками засобів виробництва і життєвих засобів продукту (додаткового, а й нерідко й частини необхідного), виробленого безпосередніми працівниками через економічний або позаекономічний примус» [4, с. 487].

Саме в цих аспектах та твердженнях відображається у найбільш повній мірі сутність такого глобального явища, як експлуатація. З'ясувавши сутність такого соціально-економічного явища, як експлуатація, цілком закономірно постає питання: коли і в які періоди та в яких умовах, на яких підставах виникла експлуатація? Питання багатозначне і різнобічне, відповідь на яке слід відшукувати, перш за все, в історичних джерелах минулих і сучасних епох. З цього приводу оброблена інформація, що представлена в табл. 2, вказує, що перші форми експлуатації виникли в епохах первісного суспільства. До речі нагадати, що в літературі про цей спосіб виробництва сказано, що він виник понад 3 млн років тому – з появою людини (людського стада) і проіснував до IV–III тис. до н.е. (до утворення суспільної общини, племен, їх союзів і виникнення класового суспільства й держави) [3, с. 710].

Таблиця 2

Виникнення експлуатації та її розвиток при рабовласницькому способі виробництва [4, с. 487]

№ з/п	Питання, сформувані нами	Відповіді із тексту вищевказаного джерела
1	2	3
1.	Коли виникли перші форми експлуатації?	Історично перші форми експлуатації виникли у процесі розпаду первісного суспільства з появою додаткового продукту, який привласнювала верхівка общини
2.	Які процеси відбулись на пізніших етапах первісного суспільства?	На пізніших етапах розпаду первісного суспільства, коли починається процес формування класів, верхівка общини, з одного боку, переважна більшість членів общини, з іншого; експлуатація набуває ще більш неприхованого та жорсткого характеру, що виявляється в появі домашнього рабства, постійних грабіжницьких та загарбницьких війнах

продовження табл. 2

1	2	3
3.	У що переростають перші форми експлуатації?	Згодом перші форми експлуатації переростають у класові, пов'язані з рабовласницьким, феодалним та капіталістичним способами виробництва
4.	Де використовувалась праця рабів?	За рабовласницького способу виробництва, наприклад у Греції (країні класичного рабства), в сільському господарстві, в ремеслах використовувалась праця рабів, яка стала вирішальною в V ст. до н.е. В Афінах налічувалося майже 365 тис. рабів і 90 тис вільних громадян
5.	Хто ставав рабами?	Рабами переважно ставали внаслідок війн, рабів продавали і купували. Серед рабів були привілейовані – лікарі, вчителі, ремісники, деяким із них дозволялося мати сім'ю. Державні раби (належали державі) працювали на будівництві доріг, портів, храмів
6.	Що було основою рабовласництва?	Була вілла – маєток у 25-100 га землі з кількома десятками рабів. Виникли латифундії, в яких використовувалась праця великої кількості рабів. Експлуатація відбувалась і щодо вільних землеробів і проявлялась у формі високого лихварського відсотка за позичене у аристократів зерно, худобу
7.	Чи існує в сучасних умовах рабство як жорстка, так і неприхована форма експлуатації?	Рабство, як найбільш жорстка і неприхована форма експлуатації, існує в сучасному світі в традиційних та новітніх формах (на цукрових плантаціях в Домініканській республіці, лісових розробках Бразилії та ін.)

Джерело: авторська розробка на основі [4]

Значення життєдіяльності тих членів суспільства, які не були задіяні, скажімо, в добуванні їжі, примітивних засобів захисту від погодних умов (морозів, дощів тощо), однак їх споживали, було надто велике для розвитку людства. Виникає також необхідність більш деталізовано провести дослідження форм переходу експлуатації до рабовласництва від первіснообщинного ладу. Дещо більш деталізовано проаналізуємо інформацію, що наведена в табл. 2.

Відповідь на перше питання в табл. 2 відображає процеси виникнення і формування давніших форм експлуатації (початок розпаду первісного способу виробництва); набуття експлуатації неприхованих та жорстких форм (пізніші етапи розпаду первісного суспільства); переростання перших форм експлуатації у класові взаємовідносини (виникнення і розвиток рабовласництва, феодалізму і капіталізму). Звідси цілком закономірно постає питання: а звідки бралися раби? Інформація, що наведена у відповіді на 4-те питання табл. 2, дає вичерпну відповідь на джерела надходження рабів. Це, в основному, завдяки проведенню грабіжницьких війн, а також купівлі і продажі рабів як робочої сили. Існував цей спосіб суспільного виробництва з IV–III тис. до н.е до I ст. до н.е.

А чи були такі країни, які не знали рабовласництва? В енциклопедичних виданнях про це відзначено, що: «Рабовласницького устрою не знали, зокрема, народи Середньої, Північної та Східної Європи, які від первіснообщинного ладу перейшли до феодалного» [1, с. 147]. З цього приводу можна у повній мірі стверджувати, що у світовому просторі не було країн, де відсутні елементи рабства і вони проявляються в сучасних умовах. З цього приводу заслуговують на увагу твердження про те, що залишки його існують на цукрових плантаціях в Домініканській республіці, лісових розробках Бразилії та ін. (формами сучасного рабства в них є виснажлива праця частини дітей, торгівля живим товаром тощо). У колективному СРСР рабською працею зайняті мільйони репресованих. Наведена інформація – це відповідь апологетам соціалізму, які стверджували, що при цьому ладу була відсутня експлуатація людини людиною. Одночасно зауважимо, що серед рабів були й привілейовані – лікарі, вчителі, купці, ремісники (відповідь на 5-те питання табл. 2).

Неабиякий інтерес щодо розвитку процесів експлуатації людини людиною займає перехід людства від рабовласництва до феодалізму. Цей процес був тривалий, неоднозначний і суперечливий. У цих процесах значну роль відігравала община, яка в енциклопедичних виданнях трактується як: «1. Різні форми самоврядування. 2. Об'єднання людей на основі колективного володіння засобами виробництва і повного або часткового самоуправління. 3. У ряді країн – низова територіальна одиниця» [8, с. 396]. Є ще більш деталізовані трактування цього соціального явища, а саме: різні форми соціальної спільності (сільські, релігійні тощо), початкова форма соціальної організації суспільства, що властива всім докапіталістичним формаціям. У первісному суспільстві община – виробничий і сімейний колектив. Община також є умовою життя окремого індивіда, першою продуктивною силою суспільства. В ній здійснювалося колективне привласнення засобів існування» [3, с. 617].

Суть процесів розвитку і поширення експлуатації серед людського суспільства відображено в таблиці 3.

Таблиця 3

Поєднання позаекономічних і економічних форм експлуатації за феодального способу виробництва [4, с. 487-488]

№ з/п	Питання, сформувані нами	Відповіді із тексту вищевказаного джерела
1.	Які форми експлуатації поєднувались за феодального способу виробництва?	За феодального способу виробництва поєднувались позаекономічні та економічні форми експлуатації. Перші означали юридичну залежність селянина від феодала, яка формувалася внаслідок розорення членів селянської общини
2.	В чому проявлялось розорення селянської общини?	Їх неспроможність сплатити податки, стихійні лиха, насильницьке захоплення общинної землі, а також передачі права на землі разом із селянами приватним особам
3.	Яка була форма експлуатації в період раннього феодалізму?	В період раннього феодалізму основною формою експлуатації була данина, за якої селяни виконували такі повинності: будували й ремонтували фортеці, дороги, мости, доставляли озброєння воїнам тощо
4.	Які процеси щодо експлуатації відбувались з розвитком феодального способу виробництва?	З розвитком феодального способу виробництва данина перетворилася на феодальну ренту. На феодальних землях селянин відробляв ренту, сплачував податок державі, а також відбував різні повинності на користь держави й феодала
5.	Що створювалося кріпацькою працею і під яким гнітом перебували селяни?	Кріпацькою працею створювались мануфактури, здебільшого у суконній, металургійній промисловості. Селяни перебували під гнітом дворянства, правителя й церкви
6.	Чи збереглись форми феодальної ренти в сучасних умовах?	Форми феодальної ренти (як форми економічної експлуатації) зберігаються в деяких країнах донині

Джерело: авторська розробка на основі [4]

Не вдаючись до деталізованої аналізу інформації, що наведена в табл. 3, можна констатувати те, що вона у певній мірі відображає суть процесів розвитку і поширення експлуатації серед людського суспільства. Специфічність цих процесів полягає в тому, що тут тісно поєднуються позаекономічні і економічні форми експлуатації. Живучість цих процесів полягає в тому, що вони зберігаються в деяких країнах і донині.

Будь-яке суспільно-економічне явище розвивається у відповідності із специфічними особливостями функціонування суспільного способу виробництва. Явище експлуатації у цих аспектах не є виключенням, а лише доповненням до цих суспільних закономірностей, особливо це проявляється при формуванні основ капіталістичних систем взаємовідносин у процесах виробництва. Ці специфічні особливості відображені в табл. 4.

Таблиця 4

Поєднання позаекономічних і економічних форм експлуатації при капіталістичному способі виробництва [4, с. 488-489]

№ з/п	Питання, сформувані нами	Відповіді із тексту вищевказаного джерела
1	2	3
1.	Чим обумовлені при капіталізмі економічні методи примусу і як здійснюється експлуатація?	За капіталізму панують економічні методи примусу (юридично вільний найманий виробник, будучи позбавлений засобів виробництва та життєвих засобів, змушений продавати свою робочу силу, щоб прогнати себе і членів сім'ї) до праці, тому експлуатація здійснюється загалом у цивілізованих формах
2.	Коли з'явилися початкові форми експлуатації найманої праці і яким способом виробництва властиві відносини експлуатації?	Початкові форми експлуатації з'явилися в епоху рабовласництва. Відносини експлуатації властиві індивідуальному, монополістичному, державному, інтернаціональному капіталу
3.	Що є винятком у цих процесах?	Винятком є підприємства, викуплені трудовими колективами (на них у США зайнято майже 10 млн осіб найманої праці) та ферми, підприємства дрібнотоварного сектору економіки (дрібні торгівці, фермери, які не залучають найманих працівників та ін.)
4.	Як характеризується ступінь експлуатації у названих вище формах капіталу?	У майже кожній з названих форм капіталу ступінь експлуатації неоднаковий, оскільки, наприклад, не поширюється право на укладання колективних договорів, відсутні профспілки тощо

продовження табл. 4

1	2	3
5.	Які суми винагород отримують вищі менеджери найбільших корпорацій?	Вищі менеджери найбільших корпорацій отримують щорічні суми винагород, які за вартістю дорівнюють вазі золота, прирівняної до живої ваги самого менеджера
6.	Що можна стверджувати на основі цього прикладу?	Безпідставно заперечувати наявність експлуатації в межах планової системи (монопольного сектора) і визнавати її лише у ринковій економіці, в якій через відсутність профспілок, державного регулювання, тривалості робочого дня тощо, експлуатація набуває більш жорсткої форми
7.	Яку роль відіграє експлуатація в сучасних умовах?	Експлуатована праця – основний вид праці в сучасних умовах, оскільки частка найманих працівників становить майже 90 % від загальної кількості працюючих. Така експлуатація доповнюється експлуатацією споживачів з боку монополій, податковою експлуатацією, кредитною
8.	Через які механізми розвинуті країни світу експлуатують слаборозвинуті?	Розвинуті країни експлуатують слаборозвинуті через механізм зовнішньої заборгованості, «ножиці цін», «втечу мізків» та ін.

Джерело: авторська розробка на основі [4]

Кожне сформоване нами питання відображає сутність прояву експлуатації при цьому способі виробництва, а відповіді на ці питання дають обґрунтовані тлумачення на них. Саме через ці обставини не будемо конкретизовано аналізувати табл. 4, а лише відзначимо, що ці форми експлуатації, що виникли декілька століть тому, є характерними для умов сьогодення.

Розвиток нових форм експлуатації в умовах сучасного капіталізму та глобалізації економіки представлено в табл. 5.

Таблиця 5

Розвиток нових форм експлуатації в умовах сучасного капіталізму та глобальної економіки [6, с. 601]

№ з/п	Питання, сформовані нами	Відповіді із тексту вищевказаного джерела
1.	Як трактуються поняття «нові форми експлуатації»?	Нові форми експлуатації – якісно нові форми привласнення додаткового і частини необхідного продукту за умов сучасного капіталізму та глобалізації економіки
2.	Які нові форми експлуатації виділяють науковці?	Такими формами є: – привласнення могутніми монополіями частини прибутку (а, отже, здебільшого додаткового продукту, створеного найманими працівниками) малих і середніх капіталістичних підприємств через контрактну систему; – привласнення більшої частини додаткової частки необхідного продукту на підприємствах немонополізованого сектору економіки; – через механізми монополістичного ціноутворення відбувається експлуатація найманих працівників та їхніх сімей; – привласнення додаткового і частини необхідного продукту, створеного мігрантами, в тому числі українськими; – через механізм податкової експлуатації. У даному разі така експлуатація відбувається тому, що, як правило, допомога держави у формі соціальних виплат менша за вилучені у найманих працівників податки; – експлуатація найманих працівників у ТНК шляхом суттєвого зниження заробітної плати у дочірніх підприємствах та філіалах таких корпорацій

Джерело: авторська розробка на основі [6]

Особливої уваги з цього приводу заслуговує відповідь на 2-ге питання, в якій відзначено існуючі форми експлуатації, що виділяють в сьогоднішніх умовах науковці через конкретні форми їх прояву. Слід також вказати, що ці форми не є константою у функціонуванні капіталістичного способу виробництва, а лише дією складовою їх нормального розвитку з врахуванням впливів внутрішнього і зовнішнього середовища [11].

Поряд з цим відзначимо, що розвиток експлуатації в сучасних умовах характеризується формуванням різноманітних поглядів і тверджень економістів щодо розвитку експлуатаційних процесів суспільства. Всі ці зміни не є випадковими, а закономірними і, отже, процес суспільного розвитку (ні одне суспільне явище, його формування і розвиток не відбувається поза дією законів діалектики). Процеси, про які згадано раніше, особливості їх розвитку відображені в табл. 6.

Вплив нових форм експлуатації на погляди і твердження щодо розвитку процесів експлуатації [6, с. 601]

№ з/п	Питання, сформувані нами	Відповіді із тексту вищевказаного джерела
1.	Про що свідчить наявність цих та інших нових форм експлуатації?	Наявність цих та інших нових форм експлуатації свідчить про безпідставність тверджень багатьох західних і деяких українських та російських економістів про відсутність експлуатації за сучасних умов
2.	Що стверджує економіст Ю. Кочервін з цього приводу?	Економіст Ю. Кочервін стверджує, що «Самуельсон аргументував положення про симетрію між працею і капіталом за умов економічної свободи і конкуренції як на боці праці, так і на боці капіталу»
3.	Які взаємовідносини між працею і найманим працівником існують за цієї ситуації?	За цієї ситуації праця здатна такою мірою бути наймачем капіталу, як капітал – наймачем праці
4.	В чому проявляється хибність такого твердження?	На хибність такого твердження вказують наступні положення: – ототожнення капіталу із засобами виробництва, яка бере свій початок з теорії Сміта. Якщо дотримуватись наукового погляду на цю проблему, то капітал взагалі не можна наймати, а засоби виробництва є лише знаряддям експлуатації; – оренда трудовими колективами засобів виробництва означає не отримання капіталу, а формування трудової колективної власності, а, отже, важливий елемент соціалістичної економічної системи, що формується за умов капіталізму; – Ю. Кочервін дотримується хибної концепції «факторів виробництва». Набагато краще цю проблему розумів ще на початку ХХ ст. Генрі Форд, який стверджував, що прибуток впливає лише з праці; – теза про симетрію праці і капіталу не підтверджується практикою капіталістичної дійсності; – з його позицій відсутнє чітке розмежування необхідного і додаткового продуктів

Джерело: авторська розробка на основі [6]

Наведена текстова інформація вказує на те, що процеси експлуатації перебувають у постійному та динамічному розвитку і тому їх слід всебічно досліджувати як науковцями, так і практиками.

Висновки з проведеного дослідження. Отож, підсумовуючи сказане вище, можна констатувати, що підняті проблеми виникнення та функціонування такого суспільно-економічного явища, як «експлуатація», має прадавню історію свого розвитку. Це явище є характерним для всіх існуючих суспільних способів виробництва і тому економічній науці слід приділяти особливу увагу йому в умовах сьогодення з детальним використанням надбань минулого. Саме в детальному поєднанні минулого і сучасного можна спрогнозувати розвиток експлуатаційних процесів у різних сферах суспільних відносин на стратегічну перспективу.

Відзначимо, що проведені нами дослідження за обраною темою не вичерпують повною мірою весь обсяг інформації про виникнення і розвиток експлуатації. Для повного розкриття суті і змісту такого глобального суспільно-економічного явища необхідно проводити широкомасштабні дослідження монографічного характеру. Водночас, звернемо увагу на одну важливу складову поняття «експлуатація», а саме: майже на відсутність досліджень науковців у процесі самоексплуатації як в окремих видах діяльності, так і в загальних сферах суспільного виробництва. Проте науковці і практики у своїй діяльності використовують приставку «само» до тих чи інших висловлювань, скажімо: самоврядування місцеве, самообслуговування, саморегулювання, самоуправління тощо [4, с. 322-325]. Отож, у сучасних і подальших дослідженнях процесів експлуатації слід вийти за межі традиційно визначених напрямів аналізу експлуатації, розширивши діапазон функціонування цього суспільно-економічного явища шляхом вивчення такої важливої складової експлуатації, як самоексплуатація. Крім того, можливо, ввести в навчальний процес окремі теми з проблем експлуатації або сформувані окрему дисципліну в навчальному процесі. Особливо це важливо для підготовки фахівців менеджерського спрямування.

Література

1. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.3 / Редкол.:... С.В. Мочерний (відп. ред) та ін. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 952 с.
2. Богуцький Ю. П., Андрущенко В. П., Безвершук Ж. О., Новохатько Л. М. Українська література в європейському контексті / За ред. Ю. П. Богуцького. Київ : Знання, 2007. 679 с.

3. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.1 / Редкол.:... С.В Мочерний (відп. ред) та ін. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 864 с.
4. Економічна енциклопедія: у трьох томах / Редкол.: ... С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. Т. 2. 848 с.
5. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посібник / В. М. Литвин, В. Г. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ : Вищ. шк., 2002. 430 с.
6. Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрій С.І. Економічний енциклопедичний словник: У 2 т., Т.1 / За ред. С.В. Мочерного. Львів : Світ, 2005. 616 с.
7. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / За заг. ред. доктора філологічних наук, проф. В.В. Дубічинського. Харків : ВД «Школа», 2006. 1008 с.
8. Сліпушко О.М. Енциклопедичний словник. Київ : Аконіт, 2008. 768 с.
9. Українська радянська енциклопедія / за ред. М. П. Бажана. Том 4. Київ : Головна редакція УРЕ 1961. 560 с.
10. Політичний словник. Видання третє. / За ред. В.К. Врубльовського, А.В. Кудрицького, В.М. Мазура, А.В. Мяловицького. Київ : Головна редакція УРЕ, 1982. 655 с.
11. Шульський М.Г. Проблеми експлуатації в аграрному секторі економіки. *Регіональна економіка*. 2003. № 3. С. 186-191.

References

1. Mochernyi, S.V. (2002), *Ekonomichna entsyklopediia: u trokh tomakh* [The economic encyclopedia: in three volumes], Vydavnychiy tsentr "Akademiia", Kyiv, Ukraine, Vol. 3, 952 p.
2. Bohutskiy, Yu.P. (Ed.), Andrushchenko, V.P., Bezvershuk, Zh.O. and Novokhatko, L.M. (2007), *Ukrainska literatura v yevropeiskomu konteksti* [Ukrainian literature in the European context], Znannia, Kyiv, Ukraine, 679 p.
3. Mochernyi, S.V. (2000), *Ekonomichna entsyklopediia: u trokh tomakh* [The economic encyclopedia: in three volumes], Vydavnychiy tsentr "Akademiia", Kyiv, Ukraine, Vol. 1, 864 p.
4. Mochernyi, S.V. (2001), *Ekonomichna entsyklopediia: u trokh tomakh* [The economic encyclopedia: in three volumes], Vydavnychiy tsentr "Akademiia", Kyiv, Ukraine, Vol. 2, 848 p.
5. Lytvyn, V.M., Husiev, V.H., Sliusarenko, A.H. et al. (2002), *Istorychna nauka: terminolohichni i poniatiiyni dovidnyk* [Historical science: terminological and conceptual guide], tutorial, Vyscha shkola, Kyiv, Ukraine, 430 p.
6. Mochernyi, S.V. (Ed.), Larina, Ya.S., Ustenko, O.A. and Yurii, S.I. (2005), *Ekonomichnyi entsyklopedychnyi slovnyk : u 2 t.* [Economic encyclopedic dictionary: in 2 Vol.], Svit, Lviv, Ukraine, Vol. 1, 616 p.
7. Dubichynskiy, V.V. (Ed.) (2006), *Suchasnyi tлумachnyi slovnyk ukraïnskoi movy: 65000 sliv* [Modern explanatory dictionary of the Ukrainian language: 65000 words], VD "Shkola", Kharkiv, Ukraine, 1008 p.
8. Slipushko, O.M. (2008), *Entsyklopedychnyi slovnyk* [Encyclopedic dictionary], Akonit, Kyiv, Ukraine, 768 p.
9. Bazhan, M.P. (Ed.) (1961), *Ukrainska radianska entsyklopediia* [Ukrainian Soviet Encyclopedia], Holovna redaktsiia URE, Kyiv, Ukraine, Vol. 4, 560 p.
10. Vrublovskiy, V.K., Kudrytskyi, A.V., Mazur, V.M. and Mialovytskyi, A.V. (Ed.) (1982), *Politychnyi slovnyk* [Political dictionary], Third edition, Holovna redaktsiia URE, Kyiv, Ukraine, 655 p.
11. Shulskiy, M.H. (2003), "Problems of exploitation in the agrarian sector of the economy", *Rehionalna ekonomika*, no. 3, pp. 186-191.